

УДК 930:061(477.7)''18/19''

Роль наукових товариств Південної України другої половини XIX – початку XX століття у збереженні історико-культурних цінностей

Бублик Дарія

Бублик Дарія. Роль наукових товариств Південної України другої половини XIX – початку XX століття у збереженні історико-культурних цінностей. Досліджуються процеси пам'яткоохоронної справи на території Південної України другої половини XIX – початку XX століття, та їх роль у охороні та збереженні історико-культурної спадщини українського народу. Аналізуються проблеми становлення та здобутки пам'яткоохоронної справи на даній території, на прикладах Одеського товариства історії та старожитностей та Таврійської і Катеринославської вчених архівних комісій.

Ключові слова: історико-культурні цінності, пам'яткоохоронна справа, наукові товариства, ОПС, ГВАК.

Бублик Дарья. Роль научных обществ Южной Украины второй половины XIX – начала XX столетия в сохранение историко – культурных ценностей. Исследуются процессы охраны памятников на территории Южной Украины второй половины XIX – начала XX века, и их роль в охране и сохранении историко – культурного наследия украинского народа. Анализируются проблемы становления и достижения памятничкоохранного дела на данной территории, на примерах Одесского общества истории и древностей, Таврической и Екатеринославской ученых архивных комиссий.

Ключевые слова: историко-культурные ценности, охрана памятников, научные общества, ООИД, ГУАК.

Byblyk Darya. The role of scientific societies of Southern Ukraine the second half of XIX – early XX century in the preservation of historical – cultural values. We investigate processes monument protection cases in Southern Ukraine the second half of XIX – early XX century, and their role in the protection and preservation of historical – cultural heritages of Ukrainian people. Analyzed the problem of formation and achievements of monument protection cases in the area, the examples of the Odessa Society of History and Antiquities and the Tauride an Katerynoslavs'ka scientists archival commissions.

Keywords: historical-cultural property, monument protections, scientific societies, OSHA, SPAC.

На сьогодні вивчаючи історико-культурне надбання українського народу вкрай необхідно науково проаналізувати умови розвитку пам'яткоохоронної справи попередніх століть. В цьому контексті дослідження пам'яткоохоронної діяльності регіональних краєзнавчих установ XIX століття становить значний науковий, пізнавальний та практичний інтерес. Воно дає можливість відтворити цілий зріз суспільного життя, показати своєрідність даного історичного періоду, визначити місце наукових установ у культурному, політичному та економічному житті тогочасного суспільства.

У другій половині XIX – на початку XX ст. наукові товариства стали об'єктом вивчення досить широкого кола науковців. Проблеми становлення та розвитку пам'яткоохоронної справи на Півдні України приділяли увагу такі відомі історики, археологи, краєзнавці, як П. К. Брун, А. І. Маркевич, А. К. Марков, А. С. Синявський, В. Н. Юргевич, які особисто збирали, вивчали і аналізували регіональні пам'ятки старовини. Їх праці, що мали переважно описовий характер, містили цікавий фактичний матеріал [2, 35 с.].

На сучасному етапі з'явився ряд наукових праць, які відзначаються глибоким підходом до діяльності товариств у XIX ст. Спробу відтворити історію товариств і дати належну оцінку їх діяльності у галузі дослідження та збереження давніх пам'яток зробили С. Заремба [6, с. 447] А. Непомнящий [10, с. 23-34] І. Симоненко [13, с. 23-28] Т. Григор'єва [4, с. 85-94], В. Хмарський [16, с. 351-381] та ін. Хоча дані наукових робіт висвітлюють лише окремі питання, пов'язані з діяльністю краєзнавчих товариств Півдня України, переважно пам'яткознавчого, музеєзнавчого та археографічного характеру.

Метою дослідження є комплексне вивчення, наукове осмислення та реконструкція фактів і закономірностей процесу становлення і розвитку охорони та збереження історико-культурних цінностей на території Південної України у другій половині XIX – початку XX ст. на прикладі наукових товариств (Одеського товариства історії та старожитностей), губернських вчених архівних комісій, зокрема Таврійської та Катеринославської. Поставлені наступні завдання: – проаналізувати стан наукової розробки історії охорони культурних цінностей Південної України зазначеної доби, з'ясувати основні концептуальні підходи попередніх дослідників та ступінь забезпечення джерелами даної проблематики; – дослідити відповідні проекти та програми в тогочасному пам'яткоохоронному русі (другій пол. XIX ст. – поч. XX ст.) щодо вивчення, дослідження та охорони пам'яток історії та культури на території України; – висвітлити роль і здобутки місцевих історико-краєзнавчих осередків у виявленні та збереженні пам'яток, з'ясувати можливість використання їх досвіду в сучасній пам'яткоохоронній

роботі; – засвідчити вагому роль регіональної пам'яткознавчої роботи другої половини XIX – початку XX століть як дієвого фактора збереження пам'яток.

XIX століття увійшло в історію України як період національно-культурного відродження. Саме в цей час значно зростає інтерес до історії, археології, нумізматики, архівних матеріалів тощо. Все більше науковців звертають увагу на вивчення історичного розвитку окремих регіонів України, роблять вагомий внесок у дослідження місцевої історико-культурної спадщини та її збереження [6, с. 36]. Саме тому серед науковців постає питання щодо необхідності створення в містах різних регіонів України наукових установ, які б не тільки намагалися зберегти історико-культурні пам'ятки, а й в значній мірі сприяти їх накопиченню з метою проведення подальшої науково - дослідної та науково-просвітницької роботи [18, с. 7]. Так, у 1823 році керчинським градоначальником, відомим археологом і красзнавцем, Іваном Олексійовичем Стемповським було поставлено питання про необхідність заснування в Одесі товариства, що ставило б своєю метою збереження та науковий опис всіх стародавніх пам'яток, знайдених у Новоросійському краї [6, с. 227]. Дослідницько-красзнавчу роботу товариства І. Стемповський вбачав у збереженні та публікації епіграфічних і нумізматичних джерел; проведенні археологічних розкопок поселень; здійсненні заходів щодо реставрації та охорони стародавніх споруд, графічній фіксації та картографуванні археологічних решток й, головне, створенні місцевих археологічних музеїв для наукової обробки знахідок [18, с. 13]. Працю Івана Олексійовича «Мысли относительно изыскания древностей в Новороссийском крае» можна справедливо назвати першою в Російській імперії комплексною дослідницькою програмою історико-культурних пам'яток Північного Причорномор'я, де уперше визначені стратегічні завдання вивчення історії Південного краю [6, с. 234-237].

І хоча дана програма втілювалася у життя неплановірно, вона мала важливе значення для проведення пам'яткоохоронної роботи на Півдні України у другій половині XIX століття. Створені в цей період наукові товариства усю свою діяльність намагалися спрямувати на збирання, опис і збереження регіональних історико-культурних цінностей.

Значний внесок у розвиток пам'яткоохоронної справи на Півдні України зробило засноване 25 березня 1839 році Одеське товариство історії та старожитностей. Члени-засновники Товариства – Д. М. Княжевич, М. Н. Мурзакевич, А. Я. Фабр, М. М. Кіріаков та ін. – з самого початку намагалися залучити до його складу місцеву інтелігенцію, яка б ставила своїм завданням цілеспрямоване вивчення історичного минулого Новоросійського краю та Бессарабії [4, с. 87-88].

Майже за вісімдесят три роки свого існування (до 1922 р.) ОТІС зробило важливий внесок у збереження культурної спадщини українського народу у південному регіоні. По-перше, Товариством було

створено власний музей старожитностей, контролювалися Феодосійський музей (1850), стародавні фортеці у Судаку (1868) й Акермані (1896), Царський (1965) та Мелек-Чесменський кургани у Керчі (1869). Все це дало можливість вживати заходів щодо охорони давніх споруд, які знаходилися у розпорядженні Товариства, проводити детальні описи об'єктів дослідження. Як результат було складено список історичних пам'яток Новоросійського краю на 15 березня 1870 року [12, с. 64-65].

По-друге, ОТІС мало право проводити розкопки по всьому Півдню України. Протягом перших років свого існування дана установа розпочала здійснювати широку археологічну програму майже по всій території Криму. Розкопки проходили на о. Левки (о. Зміїний) [9, с. 532-564], у Керчі [1, с. 812-827] стародавній Ольвії, Феодосії та Судаку. Наприкінці XIX – на початку XX століття розкопки в Криму фактично припинилися, увага Товариства була зосереджена на археологічних пам'ятках територіально близьких до Одеси (на території Аккерманської фортеці та Слободці-Романовці). Внаслідок вжиття цих заходів члени Товариства знайшли, зібрали, придбали або ознайомилися із значною кількістю історичних пам'яток [5, с. 123-145].

Наступним кроком у пам'яткоохоронній діяльності Одеського товариства історії та старожитностей була безпосередня охорона історико-культурної спадщини українського народу. Параграф 47 статуту говорить: «Если Общество получит сведение, что какой-либо древний памятник, находящийся в пределах Южной России, подвергается разрушению, или от небрежения, или от неимения средств к поддержанию, то оно, или само, будет иметь средства, поставит себе в обязанность принять оный под. свое попечение, или будет ходатайствовать о вспоможении и содействии, где следует через своих представите лей» [16, с. 352-353]. У 1840 році М. Мурзакевичем було поставлено питання про збереження монументальних погребальних склепів Золотого і Царського курганів в Криму, що стояли без усякого догляду й охорони. Але ситуація не поліпшувалася, тому Товариство знову і знову клопоталося про охорону склепів у 1841, 1846, 1860, 1864 роках. ОТІС кількаразово направляло головному командирові Чорноморського флоту М. П. Лазареву прохання про охорону руїн Херсонеса і заборону грабіжницьких розкопок на його городищі [12, с. 65]. У 1848 році Одеське товариство клопоталося перед Катеринославським єпископом Інокентієм про збереження виявлених у с. Покровському, там де була остання Запорозька Січ, хрестів з написами на могилах кошових отаманів К. Гордієнка та І. Сірка [12, с. 65-67]. Завдяки зусиллям Товариства унікальні археологічні й архітектурні пам'ятки Південної України було збережено для сучасників і нащадків. Отже, ОТІС зробило вагомий внесок у розвиток пам'яткознавства України, координувало археологічні розкопки і дослідження, виступало з багатьма пам'яткоохоронними ініціативами.

У другій половині XIX – на початку XX століття не менш важливу роль у збиранні історичних документальних матеріалів і вивченні пам'яток старовини відігравали губернські вчені архівні комісії. Як відомо, на терені України діяло сім архівних комісій: Таврійська (1887), Чернігівська (1896), Херсонська (1898), Полтавська (1903), Катеринославська (1903), Київська (1912), Харківська (1915) [3, с. 105-106]. Ініціатором заснування цих наукових установ був історик-юрист М. В. Калачов. Основним завданням їх було: зосередження і вічне збереження архівних справ і документів, що непотрібні для поточного діловодства, але більш-менш важливі в історичному відношенні; створення місцевих архівів, у які б надходили відібрані справи; публікація у власних періодичних виданнях документальних матеріалів і наукових досліджень. Однак, у параграфі сьомому йшлося про те, що «вчені комісії, незалежно від прямого свого обов'язку, можуть, за місцевих обставин, включити до кола своїх занять розшук, опис і пояснення всяких інших пам'яток старовини» [13, с. 24].

Великий внесок у розвиток пам'яткоохоронної справи на Півдні України зробили Таврійська і Катеринославська ВАК.

На першому плані роботи Комісій, безумовно, стояла археографічна діяльність. Для цього проводилися ревізії губернських державних архівів, де вилучалися матеріали, що з наукової точки зору були найціннішими. Значним був приток джерел від стихійних надходжень і випадкових знахідок. Внаслідок цього утворювалися історичні архіви [17, с. 79].

Наступне завдання, яке постало перед вченими архівними комісіями, – це збереження речових пам'яток старовини. На Всеросійських археологічних з'їздах члени ТВАК Ф. Лашков, А. Маркевич, Х. Ящуржинський неодноразово говорили про необхідність справжньої охорони пам'яток матеріальної культури і визначення заходів покарання за розкрадання і руйнування пам'яток старовини. Комісія вважала, що такі заходи особливо необхідні для Таврійської губернії, де існували такі пам'ятки, як кургани, залишки античних і середньовічних фортець, печерні поселення, некрополі, храми і таке інше [13, с. 24-25].

Заходи, які вживалися Комісіями для охорони пам'яток старовини, головним чином являли собою простий догляд за ними. Члени комісій робили фотознімки або докладний опис місцевих пам'яток, які були зруйновані і потребували термінової реставрації.

Завдяки негайному втручання членів ТВАК чимало історичних пам'яток вдалося врятувати. У 1899 році відновлено первинний вигляд давньої мечеті у маєтку князя Долгорукого в Ескі-Сарай [14, с. 38]. У 1903 році було реставровано старовинну грецьку церкву Іоанна Богослова та мечеть Узбека у м. Старий Крим, а у 1907–1908 рр. Комісія взяла участь у реставрації давнього вірменського храму Св. Урпата у Топловському жіночому монастирі [11, с. 119]. Також, у 1909 р. реставровано мусульманську мечеть у с. Карагоз Феодосійського повіту та у 1911 р. стародавню грецьку церкву у Феодосійському повіті [15, с. 207]

ТВАК контролювала ремонт Петропавлівської церкви у м. Балаклаві у 1913 році та ін.[10, с. 31]. Ось тільки деякі факти про роботу Таврійської архівної комісії по збереженню стародавніх пам'яток Криму.

Дослідження речових пам'яток КВАК не набули системного характеру. Пам'яткоохоронні заходи втілювались в охороні й реставрації залишків укріплень від Жовтоводської битви, могили кошового отамана Івана Сірка, також надмогильних запорізьких хрестів другої половини XVIII ст. та цвинтаря, де збереглися подібні старожитності [8, с. 61-63]. У 1904 році Комісія клопоталася перед міською управою про реставрацію Катерининської милі 1787 року та колони біля собору у Катеринославі. [7, с. 55-56]. Робилися спроби скласти опис історичних пам'яток, наприклад «кам'яних баб», які знаходилися в Катеринославській губернії, а також підготувати археологічну карту Катеринославської губернії [8, с. 65].

Таким чином, незважаючи на всі труднощі та перешкоди, з якими зустрічалися наукові товариства при збереженні історико-культурної спадщини українського народу, вони мали велике значення для розвитку пам'яткоохоронної справи у Південному регіоні. Ними було зібрано і обстежено документальні джерела, описано і реставровано чудові пам'ятки старовини. При товариствах створювалися музеї, місцеві архіви, бібліотеки, здійснювалася публікація наукових досліджень і розвідок. Особлива увага приділялася клопотанням перед владою про вживання заходів щодо охорони пам'яток історії та культури, але співробітники наукових установ не завжди знаходили значну підтримку з боку урядовців.

Від пам'яткоохоронців Південного регіону вимагалось немало зусиль, щоб донести знання про пам'ятки – віхи славного історичного та культурницького поступу українського народу – до широкого загалу, розкрити їх потенціал у формуванні національної свідомості. Внесені ними в суспільство історичні та культурологічні знання, забезпечили розуміння важливості проблеми охорони культурних цінностей в Україні, завдяки їхнім зусиллям були запроваджені на практиці методи виявлення, збирання, визначення, реставрації, опису, публікації пам'яток історії та культури.

Література

1. *Блаламберг М. И.* Археологические разыскания в Керчи / М. И. Блаламберг // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1850. – Отд. 2-3. – С. 812-827.
2. *Брун П. К.* Одесское общество истории и древностей, его записки и археологическое собрание / П. Брун. – Одесса, 1870.
3. *Войцехівська І.* Губернські вчені архівні комісії / Ірина Войцехівська, Олександр Семергей // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 105-112.
4. *Григорьева Т. Ф.* Становление и развитие краеведения в Южной Украине в конце XVIII – в первой половине XIX ст. / Т. Ф. Григорьева // Историческое

- краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сборник научных статей. – К., 1991. – С. 85-94.
5. *Добровольский А.* Раскопки кургана в предместье Одессы – «Слободка – Романовка» / А. Добровольский // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1915. – Т. 32 (Исследования). – С. 123-145.
  6. *Заремба С.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / С. З. Заремба. – К., 1995.
  7. *Ковальський Н. П., Абросимова С. В.* Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903–1916) / Н. П. Ковальський, С. В. Абросимова // Археографический ежегодник за 1988 г. – М., 1989. – С. 52-70.
  8. *Ковтун М. Е.* Катеринославська вчена архівна комісія – центр історико-краєзнавчих досліджень Південної України початку ХХ ст. / М. Е. Ковтун // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – Х., 2002. – Вип. 9. – С. 60-66.
  9. *Мурзакевич Н.* Поездка на остров Левки, или Фидониси в 1841 г. / Н. Мурзакевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1844. – Т. I. – С. 532-564.
  10. *Непомнящий А. А.* Новые источники о развитии исторического краеведения Крыма / А. А. Непомнящий // Отечественные архивы. – 1998. – № 4. – С. 23-34.
  11. *Потехин Д. В.* Вклад Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии в изучение истории Крыма: автореф. дис. ... канд. ист. Наук / Д. В. Потехин. [Електронний ресурс]. Режим доступа: http://www.dissland.com/catalog_ukr/vklad_tavricheskoy_uchenoy_arhivnoy_komissii_i_tavricheskiy_obshchestva_istorii_arheologiya_i_etnogr.html. Доступ – 05.05.2011 р.
  12. *Сальцова О. А.* Пам'яткознавча діяльність Одеського товариства історії та старожитностей / О. А. Сальцова // Праці центру пам'яткознавства. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 60-69.
  13. *Симоненко І. М.* Пам'яткоохоронна діяльність вчених архівних комісій України / І. М. Симоненко // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1998. – № 2. – С. 23-28.
  14. *Філоненко В.* Наукова діяльність Таврійської наукової архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887–1929 рр.) / В. Філоненко // Архів України. – 1967. – № 1. – С. 30-48.
  15. *Филимонов С. Б.* Документальные материалы Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии / С. Б. Филимонов // Археографический ежегодник за 1982 год. – М., 1983. – С. 202-211.
  16. *Хмарський В. М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей / В. М. Хмарський. – Одеса, 2002.
  17. *Ярошенко Є. С.* Зародження системи охорони культурних цінностей в Україні: ХІХ – поч. ХХ ст. / Є. С. Ярошенко // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – Луганськ, 2001. – №10 (44). – С. 75-82.
  18. *Ярошенко Є. С.* Формування системи охорони культурних цінностей в Україні (ХІХ – поч. ХХ ст.): автореф. дис. ... кан. істор. наук / Є. С. Ярошенко. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.ucrianica.com.ua/downloads/pub=826>. Доступ – 05.05.2011 р.